

С. Ж. Пустовалов, О. М. Титова, І. Д. Потехіна

ВІД ПАЛЕОЛІТУ ДО КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ

З іменем Дмитра Яковича Телегіна, добре знаного в Україні та далеко за її межами видатного вченого, глибоко порядної, інтелігентної та мудрої людини, яка відкрила для нас нові величезні простори давнього світу, пов'язане становлення та розвиток української археології. Важко знайти напрям археології другої половини ХХ ст., до якого б не зробив вагомий внесок Дмитро Якович. У його доробку — наукові розвідки від палеоліту до пізнього середньовіччя, вивчення поховальних традицій за доби мезоліту-бронзи, застосування статистичних методів в археології й комп'ютеризація обліку археологічних пам'яток, виділення археологічних культур та етно-лінгвістичні дослідження, охорона пам'яток, індоевропейстика та козаччина.

Широга наукових інтересів, прагнення охопити різноманітні області і методи пізнання первісної історії людства були найяскравішими рисами професора Д. Я. Телегіна. Він був палким шанувальником і пропагандистом тих галузей природничих наук, які пропонували і забезпечували інтердисциплінарний підхід до вивчення всіх без винятку матеріалів з археологічних пам'яток — не лише предметів матеріальної культури, а й артефактів біологічного походження. Передбачаючи неймовірні перспективи розвитку і застосування до археології таких природничих методів як радіокарбонне датування, аналіз ДНК і стабільних ізотопів, заохочував колеґ і сам ретельно збирав остеологічні фрагменти та зразки деревини із давніх поховань і поселень.

У переліку природничих напрямів і підходів поряд з палеозоологією, палеоботанікою, дендрохронологією особливе місце Д. Я. Телегін надавав

© С. Ж. ПУСТОВАЛОВ, О. М. ТИТОВА, І. Д. ПОТЕХІНА, 2020

Д. Я. Телегін — студент Чернівецького університету, 1947 р.

антропології. До досліджень великих неолітичних могильників він обов'язково залучав антропологів, відкривав своїм колеґам і учням особливу витонченість і гармонійність цієї науки.

Подібно більшості з його покоління у багатотраждальній Україні, Дмитро Якович прожив нелегке життя. Та якими б складними не були

Д. Я. Телегін серед співробітників Інституту археології на першотравневій демонстрації: Д. І. Бліфельд, В. А. Богусевич, Є. О. Дзбановський, А. І. Фурманська, Н. П. Амбургер, В. А. Іллінська, О. І. Тереножкін, Р. І. Виезжев, В. Й. Довженок, Київ, 1953 р.

життєві обставини, головним для нього було не зрадити собі, своїм принципам, лишатися вірним своєму покликанню — археології, і це робило його щасливим. В радянські часи він умів зберігати незалежність, був представником частини інтелігенції, для якої мораль, чесність, шляхетність, шанобливе ставлення до історії свого народу були життєво необхідними рисами.

Талант та надзвичайна працездатність Д. Я. Телегіна звернули на себе увагу ще у студентські роки. В характеристиці, наданій Д. Я. Телегіну тоді старшим науковим співробітником, а пізніше членом-кореспондентом С. М. Бібіковим — керівником першої археологічної експедиції, у якій працював Дмитро Якович, зазначалося: «Несомненні способності, сочетаючіся з трудолюбием, дають все основания полагать, что со временем Д. Я. Телегин станет видным самостоятельным исследователем в области археологии». Це прозорливе передбачення справдилося в повній мірі.

Дмитро Якович народився 26 жовтня 1919 р. в селянській родині в с. Плісове Зміївського р-ну Харківської обл. Внаслідок колективізації та страшного голоду родина, у якій було дев'ять дітей, змушена була переїхати до м. Костянтинівка. Як згадував в одному з інтерв'ю ці події сам Дмитро Якович: «...тікали від голодомору на Донбас, де отримували по 400 г хліба на день». У Костянтинівці у 1934 р. Дмитро Якович закінчив 7 класів середньої школи, а за два роки — річні вчительські курси і працював вчителем початкової школи Б.-Янісольського р-ну Донецької обл. Паралельно заочно закінчив у 1939 р. Мар'їнську педшколу До-

нецької обл. і цього ж року вступає до Слов'янського педінституту на історичний факультет, який закінчує у 1941 р. Кілька місяців він працює директором середньої школи в с. Красне Селидівського р-ну на Донеччині. Талант учителя, який проявився вже на початку діяльності Дмитра Яковича, він проніс через все своє життя. Навчати, допомагати молоді було одним з природних покликань Д. Я. Телегіна. Духом він завжди залишався молодим, тому завжди був оточений молоддю. Усе своє життя він навчався сам і вчив інших. Десятки археологів, істориків, пам'яткоохоронців вважають себе його учнями. Дмитро Якович навчав своїм прикладом, своїми вчинками, показуючи, як мусить чинити порядна людина, науковець.

У листопаді 1941 р. Д. Я. Телегін був призваний солдатом до лав Червоної армії. Він закінчує війну на передовій — у м. Інстербурзі у Східній Пруссії, брав участь у штурмі м. Кенігсберг. Ратний шлях старшини Телегіна був відзначений бойовими нагородами.

Після демобілізації у 1946 р. Дмитро Якович вступає до Чернівецького державного університету. Протягом навчання він є членом студентського наукового товариства, а потім і його головою, виступає з доповідями, бере участь у археологічних експедиціях Чернівецького музею, археологічній експедиції Інституту історії матеріальної культури (ІМК). Він захоплюється Трипіллям і пише дипломну роботу «Трипільське поселення Шипинці», яку блискуче захищає. Саме Трипілля обумовило захоплення молодого археолога первісністю на десятиліття. У відгуках його викладачі не можуть

Д. Я. Телегін з дружиною Ліною Іллівною (стоїть) і колегами Д. Т. Березовцем та С. С. Березанською, початок 1950-х рр.

стримати емоції, які прориваються крізь канцеляризми тогочасної фразеології: *«обнаружил несомненные способности к археологической работе, ... имеет все данные... статья хорошим и ценным работником в области археологии; показал отличные знания литературы... и умение делать самостоятельные выводы»*. Такі рекомендації давав своєму студентові його викладач — завідувач кафедрою стародавнього світу А. Д. Дмитрієв.

З часів вступу до аспірантури Інституту археології Академії Наук УРСР (наказ про зарахування підписав тодішній президент Академії наук УРСР академік О. В. Палладін) у 1949 р. дослідження та життя Д. Я. Телегіна були пов'язано саме з цією науковою установою. Науковим керівником Дмитра Яковича став видатний археолог, учений із світовим ім'ям, академік П. П. Єфіменко. Наполеглива праця над дисертацією на тему «Неолітичні пам'ятки на Середньому Дніпці» завершилася її успішним захистом у квітні 1953 р. Мабуть, не випадково кандидатська дисертація Д. Я. Телегіна була пов'язана із його рідними краями. Наступні роки були насичені науковими експедиціями, участю у виданні «Нарисів з стародавньої історії Української РСР», численними іншими публікаціями. У той час збірки виходили рідко, публікацій у науковців було вкрай мало. Проте і тут Дмитро Якович використовував всі можливості. На кінець 1950-х рр. у його доробку вже майже шістдесят наукових та популярних публікацій і більше двадцяти проведених експедицій.

У 1961 р. виходить друком в журналі «Советская археология» стаття Д. Я. Телегіна «До питання про дніпро-донецьку неолітичну культуру». На обґрунтування виділення цієї археологічної культури будуть спрямовані головні зусилля Дмитра Яковича в першу половину 1960-х рр. У 1967 р. в Москві ним буде захищена на цю тему докторська дисертація. А ще

Біля входу до Ахштірської палеолітичної печери з донькою Інною. 1956 р.

через рік, у 1968 р., побачить світ монографія «Дніпро-донецька культура». Це було перше монографічне узагальнення неолітичних пам'яток Подніпров'я. Ця книга поставила Д. Я. Телегіна в ряд видатних дослідників — першопроходців. Виділена вченим дніпро-донецька культура стала з того часу хрестоматійною. В цій праці був виявлений перехід від привласнюючої до відтворювальної економіки на теренах України. Єдність поховального обряду, типів кераміки, домобудівництва, ретельність проведених Дмитром Яковичем дослідницьких процедур дозволили йому в подальшому пов'язувати населення цієї культури з ранніми індоєвропейцями.

У 1969 р. Дмитро Якович стає завідувачем відділу археології доби каменю, який очолює майже 21 рік. Д. Я. Телегін зосереджує зусилля

На розкопках Микільського неолітичного могильника з антропологом Г. П. Зіневич у 1959 р.

Заняття зі студентами Київського художнього інституту під час археологічної практики, с. Таценки, 1961 р.

співробітників та учнів на вирішенні найважливіших проблем населення України у кам'яну добу. При цьому проявляється його організаторський талант. Кожному він вміє знайти свою ділянку роботи, зацікавити проблемою. Питання неоліту завжди залишалися у колі наукових інтересів Дмитра Яковича. Час від часу він повертається до їх переосмислення, додаючи нові аспекти та варіанти вирішення проблем цієї важливої для історії людства епохи.

Після захисту докторської дисертації цілком логічним було рішення Д. Я. Телегіна прослідкувати подальшу долю дніпро-донецьких племен у наступну енеолітичну добу. Пам'ятки, розкопані ним у попередні роки, стають основою для нових узагальнень. У 1973 р. виходить друком його книга «Середньостогівська культура епохи міді», яка вперше монографічно висвіт-

лює епоху раннього металу на теренах України. Саме в цій книзі піднімаються ті проблеми, які Дмитро Якович буде розробляти та досліджувати у наступні роки. В роботі повною мірою проявилася різнобічна історична освіченість Д. Я. Телегіна. Матеріали поселення Деревівка та інших пам'яток дали змогу поставити питання про існування відгінного скотарства у носіїв цієї культури, зокрема одомашнення коня. Дослідник характеризує початок соціальної нерівності, її перші форми тощо. Вчений припустив, що мушляні кільця виконували роль первісних грошей, а видовжені кістяні стрижні є псаліями кінської вузди. Не всі погодилися з цією інтерпретацією, та Дмитро Якович знаходить псаліям переконливі аналогії в Пазирикських курганах скіфського часу. Для цього треба мати і ерудицію, і дослідницьку сміливість, і наукову інтуїцію, розвинутий інтелект.

Після виділення середньостогівської культури Дмитро Якович звертається до з'ясування витоків неолітичних культур України. Полігоном його наступних досліджень стає мезоліт. У 1982 та 1985 рр. виходять друком дві монографії Д. Я. Телегіна, присвячені висвітленню проблем мезоліту. «Мезолітичні пам'ятки України» (1982) та «Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР» (1985) узагальнюють та систематизують матеріали всіх відомих на той час мезолітичних пам'яток України.

Семидесяті та восьмидесяті роки — це час розквіту творчості Дмитра Яковича. За рік у нього виходять друком по 10—14 статей. Вражає розмаїття їх тематики. Від семидесятих років чільне місце в доробку Д. Я. Телегіна займає радіокарбонне датування. Більше тридцять-

Д. Я. Телегін (в центрі) на розкопках неолітичного могильника Васиївка 5, 1967 р.

ти років він плідно співпрацює з лабораторією Державного наукового центру з вивчення навколишнього середовища та радіогеохімії НАН України, яку очолює М. М. Ковалюх, одночасно проводячи паралельні дослідження у радіокарбонних лабораторіях Росії, Німеччини, Великої Британії, США. В результаті поточнюються хронологічні позиції численних культур від неоліту до доби бронзи.

Монографічне оформлення отримують матеріали розкопок на Деревці (1986), неолітичні могильники маріупільського типу (1987, 1991), антропоморфна скульптура ранньої бронзи України (1994, у співавт. з Дж. Меллорі), поселення дніпро-донецької етно-культурної спільності епохи неоліту (1998, у співавт. з О. М. Титовою), Новоданилівська та середньостогівська культури (2001, у співавт. з А. Л. Нечитайло, І. Д. Потехіною та Ю. В. Панченком), Ігреське поселення на Подніпров'ї та проблема житлобудування в мезоліті (2002). Дмитро Якович не встиг монографічно завершити свої дослідження в галузі індоєвропеїстики, проте його статті в журналах «Археологія», «Вопросы языкознания» за дев'яності роки містять обґрунтування його власної версії походження слов'ян. Усе життя Д. Я. Телегін збирав біографічні матеріали про археологів Радянського Союзу та України.

З особливою любов'ю Дмитро Якович ставився до козацьких пам'яток. Як завідувач відділу та керівник однієї з великих новобудовних експедицій (Вільнянської, потім Дніпро-Донбас),

Д. Я. Телегін часто інспектував польові дослідження. Так улітку 1978 р. він приїхав до Запорізької експедиції, де тоді працював і один із авторів (С. П.). На кургані, на якому велися роботи, у південно-західній частині насипу було знайдено землянку. Як свідчили певні ознаки, ця землянка могла виявитися козацькою. Коли Д. Я. Телегін показав землянку, у нього засяяли очі, і Дмитро Якович виявив бажання власноручно розкопати цю пам'ятку. Для нас було великою честю, що на кургані працював сам Д. Я. Телегін! Під його керівництвом всі ми взяли участь у розкопках землянки козацької сторожі, отримуючи багато цікавих відомостей про історію, побут та військові хитрощі козаків. Дмитро Якович написав звіт з дослідження землянки, а згодом у «Пам'ятках України» з'явилася і його стаття «Козацька сторожа». Це була одна з небагатьох на той час статей на запорозьку тематику. Дмитро Якович в історії з запорозькою землянкою проявив себе не тільки як учений і громадянин, але і як учитель, наставник.

Наприкінці 1980-х рр. Дмитро Якович починає широкі дослідження козацьких пам'яток і в 1991 р. засновує науково-дослідне підприємство «Часи козацькі — Січі Запорозькі», яке очолює майже двадцять років. Він проводив дослідження на всіх доступних на той час для вивчення Січах. Неодноразово Дмитро Якович приїздив до експедиції на о. Байда, де його поради та досвід дуже допомагали. Козацький напрямок у творчості Д. Я. Телегіна реалізувався в попу-

Д. Я. Телегін (третій справа) серед учасників конференції у Потсдамі, 1978 р.

Із В. О. Круцом в експедиції «Славутич», 1979 р.

Виступ з доповіддю на Вченій раді Інституту археології, присвяченій 60-літньому ювілею Д. Я. Телегіна, 1979 р.

Після привітання Вченої ради Інституту археології на 70-ліття, 1989 р.

лярній книзі «Часи козацькі — Січі Запорозькі» та у навчальному посібнику «Археологія доби українського козацтва (XVI—XVIII ст.)», написаному у співавторстві. До останніх своїх днів Дмитро Якович жваво цікавився дослідженнями козацької старовини.

Кипуча енергія Д. Я. Телегіна шукала та знаходила вихід у найрізноманітніших галузях діяльності, пов'язаних з археологією та історією. Він був ініціатором створення багатьох наукових видань: журналів «Археологія», «Краткие сообщения Института археологии», щорічників «Праці центру пам'яткознавства» та «Лаврський альманах». Дмитро Якович був редактором першого тому «Археології Української РСР» (1971 і 1985 рр.). За це видання у складі авторського колективу він отримав Державну премію України. Дмитро Якович керував багатьма аспірантами, виступав на наукових конференціях та міжнародних симпозиумах в Україні та за кордоном, вів на них секції, виступав опонентом на захистах кандидатських та докторських дисертацій, детально рецензував вітчизняних та зарубіжних авторів, наукові збірки та монографії.

Довгий час Д. Я. Телегін очолював Польовий комітет Інституту археології, щиро ділився своїм досвідом розкопок з молодими археологами. Дмитро Якович у 1960-ті рр. започаткував археологічний учнівський гурток при Інституті археології. Учням викладали проблеми археології провідні учені Інституту, викладав і сам Дмитро Якович. Багато кандидатів та докторів наук з теплою згадують ці заняття, які допомогли визначити їм майбутній фах. Згодом Д. Я. Телегін організує курси підвищення кваліфікації музейних працівників та краєзнавців, через які пройшли сотні співробітників музеїв та аматорів. Як правило, ці курси здійснювалися на базі археологічних експедицій та поєднували у собі теорію та польову практику. В 1990-ті рр. Д. Я. Телегіним на базі Центру пам'яткознавства НАН України був започаткований Індоевропейський семінар, на якому виступали провідні українські історики, археологи, лінгвісти, робив цікаві доповіді і сам Дмитро Якович.

Викладацький дар Д. Я. Телегіна реалізувався в курсах лекцій з археології, які він читав у провідних вузах Києва більше 20 років. Цей досвід викладацької роботи був впроваджений разом із І. С. Винокуром у підручнику «Археологія України», який витримав два видання (1994, 2004 рр.). Продовженням просвітницької діяльності були його виступи у засобах масової інформації з метою популяризації археологічних знань. Це був дуже важливий аспект діяльності Дмитра Яковича. Він вважав прямим своїм обов'язком поширювати інформацію про археологічні дослідження. Крім 124 популярних та газетних публікацій, кількох брошур та книжок, він постійно виступав у засобах масової інформації, доносячи у доступній

та цікавій формі до найвіддаленіших куточків нашої країни розповіді про давно минулі часи. Ці виступи мали і зворотній зв'язок. Місцеві краєзнавці, всі, хто цікавився археологією, писали йому про свої знахідки, переказували місцеві легенди, надсилали матеріали для наступних розвідок та розкопок. Коло його кореспондентів було дуже широким.

Видатним є внесок Дмитра Яковича у охорону та збереження археологічної спадщини України. Він стояв біля витоків створення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, довгий час очолював секцію пам'яток археології. Завдяки його наполегливим зусиллям було розроблено, виготовлено та встановлено спеціальні охоронні знаки на визначних пам'ятках археології. І сьогодні, ідучи степом, можна побачити їх на верхівках курганів, на території городищ та поселень, на інших визначних місцях. Між собою пам'яткоохоронці називають їх Телегінськими стелами, віддаючи цим йому шану. Сімнадцять обласних та кілька районних довідників з археології України були підготовлені за участі Дмитра Яковича. Пізніше матеріали довідників увійшли до складу електронного каталогу археологічних пам'яток України, що був розроблений під керівництвом Дмитра Яковича.

Д. Я. Телегін та Я. Махнік на конференції з проблем культур шнурової кераміки, Прага — Штирін, 1990 р.

Серед учасників міжнародної археологічної конференції у Білих Блогах, Польща, 1992 р.

З англійським археологом Малкольмом Ліллі, середина 1990-х рр.

Д. Я. Телегін був серед перших і найбільш палких прихильників залучення даних природничих наук до археологічних досліджень, підкреслюючи, зокрема, значення викопних антропологічних матеріалів для історії та археології. З середини 1950-х рр., обстоюючи необхідність відновлення широких антропологічних досліджень в Україні, він був одним з ініціаторів створення тут фахового антропологічного центру. Дмитро Якович завжди жваво цікавився досягненнями сучасної палеоантропології, палеоботаніки та палеозоології і широко використовував їх у своїх роботах.

Д. Я. Телегін авторитетно та сміливо виступав на захист та збереження природних багатств України. Відомий український еколог М. М. Біляшівський згадував, що тільки завдя-

ки переконливому виступу Дмитра Яковича на громадських слуханнях вдалося зберегти для нащадків Південнобузький каньон з його унікальними природними та історико-археологічними ресурсами.

Характеризуючи величезний внесок Д. Я. Телегіна у розвиток археології, історії, у пам'яткоохоронну справу, дивуєшся, як йому вдалося знайти сили та час на все те, що він зробив, організував, доклав зусиль, спрямував, надихнув, підтримав. Напевно, що це сталося тому, що Дмитро Якович був дуже щасливою людиною. Він все своє життя займався улюбленою справою, віддаючи їй не тільки робочий, а й вільний час, кожен хвилину свого життя.

За роки плідної праці в Дмитра Яковича вийшло друком близько 500 наукових та науково-популярних робіт, в науковому архіві Інституту археології НАН України зберігаються 72 звіти про проведені ним археологічні експедиції. Ним видано друком 15 монографій. Діяльність Дмитра Яковича була високо оцінена державою та науковцями: доктор історичних наук, професор, лауреат Державної премії України, почесний академік РАН, лауреат премій ім. В. Хвойки та «Золотий скіф».

Важко переоцінити внесок Д. Я. Телегіна у ствердження міжнародного авторитету української археології. Десятиліттями він активно листувався з колегами з країн Європи та Північної Америки, його наукові праці виходили друком у Великій Британії, Італії, Німеччині, Польщі, Росії, США, Франції, Чехії та інших країнах. Значний резонанс у міжнародній науковій спільноті мали, зокрема, його видані в Оксфорді монографії «Dereivka. A settlement and Cemetery of Copper Age Horse Keepers on the Middle Dnieper» (1986), «Neolithic Cemeteries and Populations in the Dnieper Basin» (1987, співавт. І. Потехіна), а також книга «The anthropomorphic

Помаранчева троянда від С. С. Березанської під час Помаранчевої революції (після доповіді Д. Я. Телегіна на Вченій раді з нагоди його 85-ліття, 2004 р.)

stelae of the Ukraine: the early iconography of the Indo-Europeans» (Вашингтон, 1994, співавт. Дж. Меллорі). Відомі зарубіжні археологи, серед яких проф. Джеймс Меллорі (Велика Британія), проф. Малкольм Ліллі (Велика Британія / Швеція), проф. Девід Ентоні (США), зазначали, що вважають Д. Я. Телегіна своїм наставником у вивченні проблем археології Східної Європи. Про міжнародний авторитет дослідника свідчить опублікована у 2020 р. у Великій Британії колективна монографія «Prehistoric Ukraine. From the First Hunters to the first Farmers», яку інтернаціональний колектив авторів присвятив пам'яті Д. Я. Телегіна.

Крім таланту до історії, археології, вченому в значній мірі сприяла його надзвичайна організованість та працьовитість. Відвідувачів експедиційної бази Дмитра Яковича вражали охайність приміщень, ретельність, з якою було розкладено по полицях інструмент, спальні мішки, цвяхи та інший експедиційний реманент. Секрет надзвичайно плідної діяльності Д. Я. Телегіна криється і в родині, де він черпав сили, знаходив розуміння і підтримку. Це завжди був його надійний тил, який давав йому можливість самовіддано займатися улюбленою наукою.

Дмитро Якович був людиною доброзичливою, з величезним життєвим досвідом, тому до нього часто зверталися зі своїми проблемами люди. Його поради були щирими та вірними, єдино можливими в тих або інших життєвих ситуаціях. Йому й самому майже завжди вдавалося уникати конфліктів. Він ніколи не підвищував голос. Проте наукову полеміку міг вести жорстко і безкомпромісно, відстоюючи свою позицію.

Неосяжність піднятих Дмитром Яковичем питань, його розробки численних проблем, розкопані, знайдені та врятовані ним пам'ятки ще довгий час будуть предметом дослідження його учнів, колег, прихильників. Вони хвилюватимуть науковців своїм оригінальним підходом, висновками, прозорливістю передбачень. Більше шестидесяти років Д. Я. Телегін віддав українській історичній науці, його життя і творчість продовжують бути взірцем беззастережного їй служіння.

БІБЛІОГРАФІЯ РОБІТ, ПРИСВЯЧЕНИХ Д. Я. ТЕЛЕГІНУ

Балакин, С. А. 2004. Человек неиссякаемой творческой энергии. В: *Людина, вчений, наставник: до 85-річчя Д. Я. Телегіна*. Київ: НКП ІКЗ, с. 16-21.
 До 70-річчя Дмитра Яковича Телегіна. 1989. *Археологія*, 4, с. 152-153.
 До 80-річчя Дмитра Яковича Телегіна. 1999. *Археологія*, 3, с. 142-145.
 Залізник, Л. Л. 2011. Дмитро Якович Телегін. *Археологія*, 1, с. 143-145.
 Конча, С. 2003. Шляхом першовідкривача. До 85-річчя Дмитра Телегіна. *Українознавство*. Київ: Українська Видавнича Спілка, с. 209.

Конча, С. В. 2004. До 85-річчя Дмитра Яковича Телегіна. *Археологія*, 4, с. 111-113.

Конча, С. В., Титова, О. М. 2005. Людина творчого пошуку (до 85-річчя Д. Я. Телегіна). *Кам'яна доба України*, 7, с. 6-10.

Легета, В. 2019. До 100-ліття від дня народження Дмитра Телегіна. В: *III міжнародний науковий семінар «Археологія Буковини: здобутки і перспективи», присвячений 100-літтю від дня народження відомого науковця Бориса Тимощука*. Чернівці, с. 78-80.

Литвин, М. Н. 2008. Проблеми збереження культурно-історичної спадщини в творчому доробку доктора історичних наук, професора Д. Я. Телегіна. *Лаврський альманах*, 22, с. 188-191.

Нечитайло, А. Л. 2004. К 85-літтю Д. Я. Телегіна. В: *Людина, вчений, наставник: до 85-річчя Д. Я. Телегіна*. Київ: НКП ІКЗ, с. 8-9.

Приходнюк, О. М. 2004. Дмитро Якович Телегін — дослідник та інтерпретатор слов'янських старожитностей. В: *Людина, вчений, наставник: до 85-річчя Д. Я. Телегіна*. Київ: НКП ІКЗ, с. 26-28.

Попович, М., Пивоваров, С. 2013. «Буковинський» період в житті археолога Д. Я. Телегіна. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 1 (35), с. 17-23.

Пустовалов, С. Ж. 2004. Д. Я. Телегін — людина і вчений. В: *Людина, вчений, наставник: до 85-річчя Д. Я. Телегіна*. Київ: НКП ІКЗ, с. 10-15.

Пустовалов, С. Ж. 2005. Біоритми та наукова творчість. *Наукові записки. Серія: Теорія та історія культури*, 40, с. 34-37.

Пустовалов, С. Ж. 2011. Памяти Дмитрия Яковлевича Телегіна. *Российская археология*, 4, с. 181-183.

Пустовалов, С. Ж., Титова, О. М. 2011. Життя — подвиг в ім'я науки. *Праці центру пам'яткознавства*, 19, с. 299-306.

Пустовалов, С. Ж., Потехіна, І. Д. 2019. До 100-річчя Дмитра Яковича Телегіна. *Археологія*, 4, с. 124-126.

Татаринюк, С. І. К 86-літтю Учителя (online). Режим доступу: kozakbiblio.web-box.ru/naukovo-doslidnij-centr-chasi-kozack/vipusk14-j/pisemn-dzherela-ta-storografja-vivchennja/

Татаринюк, С. І. 2018. Видатні постаті Донеччини [Телегін Дмитро Якович]. В: Татаринюк, С. І., Пилипенко, С. А. Єфімов, Д. В. *Донбас-Бахмут. Постаті історії. Біографічні нариси*. Харків, с. 39-42.

Титова, О. М. 1999. Життя — горіння. *Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури*, 2, с. 92-94.

Титова, О. М. 2004. Козак за покликанням (до 85-річчя Дмитра Яковича Телегіна). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 13, с. 3-4.

Титова, О. М. 2012. Козацькі старожитності у дослідженнях Дмитра Телегіна. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 21, ч. 1, с. 155-158.

Телегін Дмитрій Яковлевич. (online). *Мировая антропология, этнография и археология в лицах*. Режим доступу: sati.archaeology.nsc.ru/encyc_top/encyc17/

Черняхівська, О. М. 2004. Бесіда з ювіляром. В: *Людина, вчений, наставник: до 85-річчя Д. Я. Телегіна*. Київ: НКП ІКЗ, с. 3-7.

Шепель, Л. 2003. Телегін Дмитро Якович. В: Смолій, В. А. (ред.). *Українські історики ХХ століття. Бібліографічний довідник*. 2, ч. 1, Київ; Львів: НАН України, с. 320-321.

Юренко, С. П. 2013. Телегін Дмитро Якович. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України*. 10. Київ: Наукова думка, с. 47.

Lillie, M., Potekhina, I. 2020. Dedication to Dmytro Telegin. In: Lillie, M., Potekhina, I. (eds.). *Prehistoric Ukraine. From the First Hunters to the first Farmers*. Oxford: Oxbow Books, p. 1.

Potekhina, I., Mallory, J. P. 2011. Dmytro (Dmitry) Ya. Telegin — In Memoriam. *The Journal of Indo-European Studies*, 39, 1—2, p. 1-3.